

2. Definitieve resultaten archeologisch onderzoek Hoflaan 8 (voormalig Mavo-terrein) te Groesbeek

Foto: Peter Beisiegel

Door Bouwkundig en Archeologisch Adviesbureau BAAC B.V. uit Den Bosch werd na een proef-sleuven onderzoek (IVO) eind maart/begin april 2005 een Definitief Archeologisch Onderzoek (DAO) uitgevoerd op de woningbouwlocatie Hoflaan 8, in het centrum van Groesbeek. De uitkomsten van dat onderzoek worden hieronder in hoofdlijnen weergegeven.

1. Archeologische en historische achtergrond.

Het Wald.

Ten noorden van het dorp Groesbeek ligt het Nederrijkswald en ten zuiden het Reichswald. Oorspronkelijk vormde dit bosgebied één geheel onder de naam "Ketelwald of Ketela". Vanaf de 12e eeuw werd de benaming "Rijkswald" voor het bosgebied ten westen en ten noorden van de lijn Kleef-Nergena gebruikt. Met ingang van de 13e eeuw werd dit bosgebied onderverdeeld in het "Overwald" en het "Nederwald" (het latere "Nederrijkswald").

Theophanu.

In de Karolingische en Ottoonse tijd verbleven (Duitse) keizers en koningen meerdere malen op de palts in Nijmegen. Dat verblijf werd vaak gecombineerd met jachtpartijen in het bosgebied rond Groesbeek, welk bos in die tijd nu eenmaal eigendom was van die keizer of koning. Of Groesbeek - als nederzetting - toen al bestond, is bij gebrek aan historische en archeologische gegevens onbekend, maar onwaarschijnlijk is het zeker niet. Een bijzondere gebeurtenis vond plaats in het jaar 980: de Byzantijnse echtgenote van keizer Otto II, Theophanu, was op doorreis van Keulen naar Nijmegen. Terwijl het gezelschap zich nog in het Ketelwoud bevond, moest ze voortijdig bevallen van een zoon, de latere keizer Otto III. Waar de gebeurtenis precies plaatsvond is niet zeker, maar één van de mogelijke plaatsen is een hoeve in Groesbeek.

Gronspech/Sindicho.

De eerste vermelding van "Groesbeek" dateert overigens uit het jaar 1040, toen - blijkens een akte - de Duitse koning Hendrik III een "forestarius" genaamd "Sindicho" met een hoeve beleende in het koninklijk domein "Gronspech". Mogelijk was die hoeve een centraal hof met daaraan verbonden een aantal kleinere hoeven. Verondersteld wordt dat het ambt van forestarius een Frankische voorloper is geweest van het ambt van Waldgraaf. Hij was een koninklijk dienstman (ministeriaal) die de bossen en onontgonnen gronden voor de koning of de keizer beheerde en mogelijk ook een rol speelde in de (lagere) rechtspraak. Hoewel onbewezen, wordt in de literatuur vaak aangenomen, dat Sindicho de voorvader was van de latere Heren van Groesbeek.

Rijkshof of spyker?

In 1990 werden in aan de Hoflaan, in het centrum van Groesbeek, onder de fundering van het Renthuis uit 1770, de resten gevonden van een op hout gefundeerd rechthoekig tufstenen gebouw. De realisering van dat gebouw wordt gedateerd tussen het laatste kwart van de 10e tot de 1e helft van de 11e eeuw. Mogelijk is het in de 12e eeuw gesloopt. Huizen van steen zijn in die periode een uitzonderlijk verschijnsel, zeker op het platteland. Een mogelijke verklaring is dat het gebouw onderdeel was van een rijkshof dat diende als verblijfplaats voor de koning of keizer tijdens de jachtpartijen in het Rijkswoud. (N.B. in het Opgravingsverslag van de Heemkundekring/P. te Boekhorst wordt overigens met betrekking tot het tufstenen gebouw geopperd, dat het een voorraadschuur/spyker/tiendschuur kan zijn geweest).

De Heren van Groesbeek.

In 1258 duikt in de archieven een zekere Johannes van Gronesbeke op. Aangenomen wordt dat hij de eerste of een van de eerste Heren van Groesbeek is. Nog steeds is onduidelijk of die Heren in de 13e eeuw in het dorp Groesbeek of in de motteburcht Watermeerwijk (te Berg en Dal) woonden. Geschiedschrijver Van Berchen gaat in de 15e eeuw uit van de locatie Watermeerwijk. Ook Gorissen gaat van die locatie uit. Volgens hem hebben de Heren van Groesbeek die motteburcht in de 13e eeuw verlaten, aangezien ze zich toen vernoemden naar de (plaats)naam Groesbeek. Verondersteld wordt dat zij toen gingen wonen in een versterking achter de voormalige rijkshof in het dorp Groesbeek. B. Thissen gaat uit van een andere volgorde, namelijk: de eerste woonplek was in Groesbeek, om in de 13e eeuw naar de Watermeerwijk te verkassen om vervolgens in het midden van de 14e eeuw het kasteel Heumen te

betrekken. Het in 1990 opgegraven kasteel ziet hij niet als hoofdburcht van de Heren van Groesbeek. P.A.C Schut gaat er tenslotte vanuit dat de versterking Watermeerwijk ook aan een andere dienstman kan hebben toebehoord en laat de latere Heren van Groesbeek altijd op de locatie in het centrum van Groesbeek wonen. De vondst van een stenen huis uit de 10e/12e eeuw en het voorkomen van een versterking uit de 13e tot de 15e eeuw wijst zijns inziens daarop. Hoe het precies is geweest met die bewoning blijft speculeren en zal zonder sluitend archeologisch en ander bronnenonderzoek voorlopig onduidelijk blijven.

Het in 1990 opgegraven kasteel.

Dit door de Heemkundekring Groesbeek opgegraven kasteel had een frontbreedte van ongeveer 35 meter met op beide hoeken vierkante torens. Op grond van onder meer het formaat kloostermoppen werd de bouw van dat kasteel gedateerd tussen 1375 en 1425, doch daarover bestaat verschil van inzicht. De fundering op onder meer mergelblokken wijst eerder op een datering in de tweede helft van de 16e eeuw, zodat er alsdan sprake is geweest van hergebruik van kloostermoppen. Overigens een niet ongebruikelijk fenomeen in die tijden.

In het archief van Huis de Cannenburg werd bovendien een opmerkelijke akte uit 1555 aangetroffen, waarin: "Johan van Groesbeek en zijn vrouw Berta van Goor, heer en vrouw van Heumen, Malden, Beek en Groesbeek, aan hun zoon Zeger van Groesbeek en diens vrouw Josina van Tuyl wegens de door Zeger gemaakte onkosten bij de bouw van een huis en de ontginning van land te Groesbeek overdragen de bouwhof den Bongart, het bos Het Vijltgen, de hof opten Moelenberch en alle andere bezittingen in de heerlijkheid Groesbeek, uitgezonderd de hoogheid, de windmolen, de bouwhof De Lupaert, hefgebruik van de heide, schilbreuken etc.".

In de akte is sprake van de bouw (of verbouw) van een huis in Groesbeek. Aangezien de bouwkosten ongeveer gelijk stonden aan bijna het gehele materiële bezit van de Heer van Heumen, Malden, Beek en Groesbeek in de heerlijkheid Groesbeek, moet er sprake zijn geweest van een aanzienlijk gebouw. Het is niet ondenkbaar dat dit het kasteel betreft dat in 1990 werd opgegraven.

Renthuis.

Overigens kregen de Heren van Groesbeek pas in 1527 het recht van "het hoge gericht" over de Heerlijkheid Groesbeek. In 1768 werd de Heerlijkheid Groesbeek aangekocht door de Rekenkamer van het provinciaal bestuur van Gelderland. Het kasteel van toen al verdwenen, want de Rekenkamer liet in 1770 op die locatie (N.B. met hergebruik van mergelblokken en kloostermoppen van het kasteel) een huis/kantoor voor de Rentmeester bouwen. Dat pand werd in 1990 gesloopt om plaats te maken voor de nu aan het "Kasteelhof" aanwezige seniorenwoningen en woonruimten van Pluryn.

2. Samenvatting bouwgeschiedenis motteburcht en donjon.

De hier aan de orde zijnde opgravingslocatie ligt op slechts enige tientallen meters afstand van het terrein, waar in 1990 door de Heemkundekring Groesbeek een deel van de fundamente van het Kasteel van de Heren van Groesbeek uit 1375/1425 en de fundering van het Renthuis uit 1770 werden opgegraven. (Bureau BAAC B.V. dateert overigens om en aantal redenen dat kasteel rond 1550).

Op het terrein Hoflaan 8 werden door BAAC BV (opgravingsleider drs. Sjaak Mooren) in feite twee voorgangers van het in 1990 opgegraven (3e) kasteel gevonden en wel een houten gebouw/woontoren op een aarden ophoging (motte) uit rond 1264 en een stenen woontoren (donjon) omgeven door een stenen ringmuur, op dezelfde locatie, uit ongeveer 1301. Op kaartbeeld 1 is de ligging van de 13e eeuwse woontoren en de kasteellocatie uit de 16e eeuw ingetekend inclusief een deel van de waterpartijen/grachten, zoals die nog zichtbaar waren op en kadastrale kaart uit 1820. De ligging van de hier aan de orde zijnde bebouwing in het dal en stroom- en bronnengebied van de Groesbeek zal geen verbazing wekken. Hieronder wordt aan de hand van de samenvatting uit het BAAC-rapport wat dieper ingegaan op de gevonden woontorens.

Fase 1 (1264-1301) houten motteburcht. (kaartbeeld 2)

"Missing link" in de kastelentypologie.

De motteburcht/kasteel werd omstreeks 1264 gebouwd in een laag gelegen deel van het dal van de Groesbeek. Ten westen daarvan bevond zich waarschijnlijk de dorpskern met kerk. De ligging in een nat en moerassig dal was strategisch gezien voordelig en de omringende heuvels bevonden zich op veilige afstand. Onmiddellijk ten westen van deze versterking lag zeer waarschijnlijk de tot het kasteel behorende hoeve. In 1990 werden daar door de Heemkundekring Groesbeek de fundamenten van een op hout gefundeerd tufstenen gebouw uit de late 10e/vroege 11e eeuw aangetroffen. Dit tufstenen gebouw was waarschijnlijk de Rijkshof van waaruit het koninklijk domein Groesbeek werd bestuurd. Hoewel het tufstenen gebouw in de 12e eeuw is gesloopt, geven talloze vondsten uit de 13e en 14e eeuw aan, dat er op deze locatie bewoning is geweest. De vondsten wijzen erop, dat hier de kasteelboerderij heeft gelegen, die bij de versterking (de motteburcht) hoorde. Ook mag worden verondersteld dat deze hoeve gelegen was op een omgracht terrein.

NB

In de tekst over dat archeologisch onderzoek wordt enkele malen gesproken over een "motteburcht". De opgravingsleider Sjaak Mooren maakte mij (DB) er op attent, dat er pas sprake is van een motteburcht, als die is gebouwd op een opgeworpen heuvel van tenminste 3 meter hoogte. Aangezien de ophoging onder de houten- en later stenen woontoren aan de Hoflaan slechts ongeveer een meter bedraagt, is er dus geen sprake van een "motteburcht".

Foto: Peter Beisiegel.

Het houten kasteel bevond zich op een met de hand opgeworpen, rond, kunstmatig eilandje (een motte), dat net groot genoeg was om plaats te bieden aan een bescheiden houten toren, omringd door een pallisade. Het eilandje had een diameter van ruim 13 meter. De zijden van de vierkante woontoren waren slechts 6,20 meter lang. Als de heer van Groesbeek een groter kasteel gepland had, was het verstandiger geweest om het eiland groter te maken. Het beekdal was in principe breed genoeg voor een groter kasteel. Het lijkt erop dat zijn ambities in die tijd beperkt waren. Het probleem met de houtbouwfase van het kasteel van Groesbeek is dat de vergelijkbare kastelen (Keppel, Barlham, Delwijnen, Gemert en Holtrop) een veel oudere datering hebben en wel van de elfde tot 1e helft dertiende eeuw. De houten woontoren in Groesbeek doet dus wat archaisch aan voor de tweede helft van de 13e eeuw. Bedacht moet worden, dat deze veronderstelling gebaseerd is op de huidige onderzoekskennis die bestaat uit een zeer gering aantal vergelijkbare opgravingen, die misschien te oud gedateerd zijn. Mogelijk zijn er in de 13e eeuw meer van dergelijke woontorens geweest. Het houten kasteel van Groesbeek is daarom als een "missing link" in de kastelentypologie te beschouwen en is daarmee van groot belang voor toekomstig onderzoek. In ieder geval is duidelijk, dat de houtbouw wijst op een bescheiden status/rijkdom van de bouwer. Hoewel de versterking op zich bescheiden was, mag worden aangenomen dat het voldoende bescherming bood tijdens kleine conflicten en schermutselingen. De belangrijkste functie was evenwel het tonen van de status van de eigenaar. Waarschijnlijk in 1302 of 1303 werd op de plaats van het houten kasteel een stenen woontoren gebouwd. De

houten toren heeft dus slechts uiterlijk 37 jaar dienst gedaan. De reden waarom de toren werd vervangen is niet bekend. Misschien werd het tijdens een conflict vernietigd, maar logischer lijkt het dat de heer van Groesbeek behoefte had aan een kasteel dat meer bij zijn status paste.

Fase 2: (1301 – circa 1475) – stenen woontoren/donjon. (kaartbeeld 3).

In eerste instantie werd er een toren gebouwd met een dikte van het opgaande muurwerk van minder dan een meter, mogelijk 60-80 cm. Een dergelijke muurdikte is minder dan gebruikelijk, maar nog steeds van een zodanige dikte dat gesproken kan worden van een verdedigbare sterkte. In de eerste helft van de 14e eeuw werden stenen huizen met een muurdikte vanaf 45 cm. in het opgaande werk als een "gevaarlijke sterkte" beschouwd. De donjon had een grondplan (buitenwerks) van 10,4 bij 9 meter. De toren had een dakbedekking van leien. Aan de westzijde van de toren werden resten van een oven aangetroffen, die zeer waarschijnlijk gediend heeft om brood te bakken. Die oven had een rond grondplan en zal koepelvormig uitgevoerd zijn geweest. De steenbouwfase van de woontoren is op zich niet zo uitzonderlijk. In ons land zijn er tientallen van bekend. Wel bijzonder is de ringmuur die de toren omgaf. Al hoewel die ringmuur slechts op en drietel plaatsen bij de opgraving werd vrijgelegd, kan worden verondersteld dat die ringmuur een vierkante vorm had om daarmee de woontoren aan alle zijden te omgeven. Een mogelijke ingangspartij met brug is zeker aanwezig geweest en ook hoektorens zijn niet uitgesloten. De woontoren was gefundeerd op houten palen, die door de veenlaag in het ophogingspakket werden geheid. De ringmuur daarentegen was op de natuurlijke zandondergrond gefundeerd. Gezien de relatief zwakke fundering van de woontoren zou het (hypothetisch) zo kunnen zijn geweest, dat het onderste deel van de woontoren uit baksteen heeft bestaan en de hogere verdieping(en) uit vakwerk. Daarvoor werd overigens geen echt bewijs gevonden.

Toren en ringmuur bijzonder.

Aannemelijk is dat de woontoren in eerste instantie niet door een ringmuur werd omgeven, maar door een houten pallisade. Daarvoor zijn aanwijzingen omdat in de gracht een aantal vierkant bekapte palen op regelmatige afstand werden aangetroffen. Het formaat bakstenen uit de woontoren en uit de ringmuur geven aan, dat er tussen de bouw van de toren en de ringmuur niet veel jaren hebben gezeten. Deze situatie (toren en ringmuur) komt in ons land niet veel voor en is dus bijzonder. Andere voorbeelden daarvan zijn de burcht Haamstede en de Swormertoren bij Deventer. De versterking is tussen 1375 en 1475 gesloopt. De reden daarvoor is niet bekend. Misschien paste het toen niet meer bij de status van de Heren van Groesbeek of was het in verval geraakt. Duidelijk is wel dat dergelijke versterkingen in de 15e eeuw geen echte verdedigende functie meer hadden vanwege de ontwikkeling in die tijd van kanonnen.

Mobiele vondsten.

De op het terrein opgegraven voorwerpen (zgn. mobiele vondsten) zijn op zich niet bijzonder talrijk te noemen. Dit komt overigens ook, omdat de gracht slechts in zeer beperkte mate is uitgegraven. Het is daarom niet duidelijk in hoeverre deze vondsten een representatief beeld geven van de sociale status van de bewoners. Fragmenten van glazen ramen of drinkglazen werden bij voorbeeld niet aangetroffen, maar het kan niet worden uitgesloten dat glas wel

aanwezig was. Er werden ook geen voorwerpen, zoals kandelaars of kaarsenbakken gevonden. De aangetroffen hoeveelheid steengoed (foto nr. 5) lijkt procentueel gezien groot, maar ook dit beeld kan vertekend zijn. Sommige vondsten zijn kenmerkend voor een kasteelopgraving: pijlpunten, kogels van een haakbus, paardentuig en een gesp van een ruiterspoor wijzen op een status die bovengemiddeld is. De overige vondsten laten een doorsnee spectrum zien uit de Late Middeleeuwen, zoals munten (bijzonder is wel de aangetroffen muntschat uit de 14e eeuw (foto nr. 4) , pelgrimsinsignes, beslagstukken, leren schoenresten enz.. Het is onbekend wat er met dit kasteelterrein is gebeurd. Feite is wel dat in de directe nabijheid van deze locatie rond 1550 (N.B. Heemkundekring Groesbeek blijft voorshands nog uitgaan van bouwperiode 1375-1425) een nieuw kasteel voor de Heren van Groesbeek werd gebouwd. Nader archeologisch onderzoek ter plaatse door nieuwe generaties zal wellicht hierover meer duidelijkheid kunnen verschaffen. Het hier beschreven onderzoek heeft in ieder geval aangetoond, dat op deze locatie aan de Groesbeek al vanaf tenminste het jaar 1000 onafgebroken bewoning heeft plaatsgevonden.

Bron: BAAC rapport 2006/projectnr. 05.034

CIS-code: 9648 (IVO 8993)

Groesbeek, 4 oktober 2006

Bram den boer, secretaris HKG.